

GAZALİ'NİN DESCARTES'A OLASI ETKİLERİ ÜZERİNE

[On the Possible Influence of Al-Ghazali on Descartes]

İlim Esra EREK

Lisans öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi Felsefe Bölümü
esra.erek58@gmail.com

ÖZET

Bu çalışma Gazali ve Descartes arasındaki bazı şaşırtıcı benzerlikleri irdelemeyi ve çoğu zaman yüzeysel olarak değerlendirildiği görülen bu konu hakkında bir “farkındalık” oluşturmayı amaçlamaktadır. Konunun fazlaca geniş olması itibariyle bu çalışmada genel olarak Descartes ve Gazali'nin “yöntem şüphesi” üzerinde durulacak, iki filozofun arasındaki temel benzerlikler kıyaslamalı olarak işlenecektir. İki düşünürün de düşünce tarihinde dönüm noktası denilebilecek bir konumda olmaları, bırakmış oldukları etkinin sadece kendilerinden sonra gelen filozoflarda değil, toplumun geniş bir kesiminde hissedildiği düşünülerek sözü edilen karşılaştırmanın felsefe tarihi literatürü açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Gazali, Descartes, şüphe, yöntem.

ABSTRACT

This piece of work aims to address some –perhaps- unexpected similarities between Al-Ghazali and Rene Descartes, a topic which is rarely examined in depth, to develop an awareness for further research. Since the subject matter is too rich in scope the present work will limit itself only to ‘methodologic doubt’, a distinctive feature in both philosophers’ programs, and the possible resemblance between the two will be compared and contrasted. Both philosophers play decisive roles in the history of philosophy, and their influence can be detected not only on later philosophers’ programs but also on large number of audiences from different parts of the World. This widespread importance attached to the both philosophers is the basic justification for the present study.

Keywords: Al-Ghazali, Descartes, doubt, methodology.

I. Giriş

İmam Gazali, M. Muhammed Şerif'in de belirtmiş olduğu gibi hem bilgi genişliği, hem etki, hem de orijinallik açısından İslam düşüncesi ve felsefe tarihinde eşine ender rastlanacak bir önem ihtiva etmektedir (Şerif, 2000, s.155). Gazali 1058 yılında Horasan'ın Tus vilayetinde doğmuştur; lakapları arasında Hüccet'ül İslam (İslam'ın delili) ve Zeynüddin (Dinin süsü) bulunduğu bilinmektedir.

Ülken'e göre, "Gazali zamanının en büyük kelamcısı ve Meşşai okuluna hücumları ile birlikte imancı felsefenin kurucusudur." (Ülken, 1967, s. 120). Reynolds'ın da belirttiği gibi Gazali'nin eleştirilerinin Batı da oluşturduğu yankılar onu Fârâbî ve İbn Sînâ'dan daha önemli bir konuma getirmiştir (Reynolds, 2002, s. 30-41). Ancak Gazali'yi bir filozof olarak nitelendirmek belki de tartışmalı olur çünkü o kendisini bir filozof olarak görmemiştir. Bununla birlikte, Gazali'nin felsefeciliği konusunda Campanini şu ayrıntılara dikkat çeker:

kendi döneminin başlıca felsefi mevzularını makul ve objektif bir şekilde ortaya koyan *Makasıdu'l felasife* adlı eserini okumuş olan Ortaçağ Hıristiyan mütefekkirlerinin, onu İbn Sina ve İbn Rüşş gibi bir filozof olarak görmüş olmaları ilginçtir. Bu sadece, Gazali'nin felsefede derinleştiği ve onu özümsemiştiği, onun nazarı cazibesinin ve bünyevi gücünün farkında olduğu anlamına gelmez, aynı zamanda bizi felsefenin en azından dolaylı olarak etkilediği, hatta tasavvufi düşüncesine tesirde bulunduğu kanaatine götürür (Campanini, 2001, s. 307).

İki düşünürü kıyaslamadan önce aralarındaki temel ve çok önemli olan iki farkın açıklanması gerekli olabilir: İlki, Gazali'nin H. Ziya Ülken'in tabiriyle "akıl ile imanın hudutlarını" ayırmış olmasıdır. Bu mesele için kısaca şunu vurgulamak da fayda varır. Gazali akıl ile imanı bir birinden ayırmamış, akıl ile imanın "hudutlarını" ayırmıştır. İkincisi ise, Gazali'nin şüphesindeki amaç Campanini'nin söylediği gibi hakim bir epistemolojik anlam taşımaktadır ve aslında insan ilimlerinin güvenilirliğine yönelmiştir (Campanini, 2001, s. 313). Descartes ise şüphe süreci sonunda varlığını temellendirme işine girmiştir. Biz buradan anlıyoruz ki, buradaki şüphe edimi her ne kadar metodolojik bir şüphe olsa da Gazali'nin şüphesindeki kadar baskın bir epistemolojiye dayanmamaktadır. Aslında belki de iki filozofu şüphe sürecinde ayıran noktalar da buradan kaynaklanmaktadır.

Gazali'nin yaşadığı döneme bir göz attığımızda; tercüme faaliyetleriyle felsefe ve daha birçok konuda şekillenmeye başlamış bir İslam dünyası ile karşılaşyoruz;

İslam medeniyeti içerisinde Eski Yunan ve Hıristiyan felsefelerinin tesiriyle doğmaya başlayan fikri cereyanları da bu itikâd mücadelelerini daha derin ve esaslı bir hale getirdi. Böylece Allah'ın zâtı, sıfatı, mebde ve ahiret, kader ve nübüvvet meseleleri garbi skolastiklerinde olduğu gibi İslam alimlerini de derinden derine meşgul etmeye başladı (Ülken, 2016, s. 86).

Gazali ise S. Hayri Bolay'ın ifade etmiş olduğu gibi Aristo metafiziğinin İslami öğretilere uygun olmayacağını ve böyle bir metafiziğin kurulamayacağını söylemekteydi (Bolay, 2013, s. 2). Gazali bir Ortaçağ düşünürüydü, Avşar Timuçin'in belirtmiş olduğu gibi skolastik bu dönemin karakteristik bir özelliği idi ve kesinlik alanında da olasının alanında da Aristo'nun yöntemlerini esas almaktaydı (Timuçin, 2000, s. 25). Aynı zamanda Aristo, Hilmi Ziya Ülken'nin söylediğine göre İslam medeniyetinde en çok araştırılmış olan düşünürdü (Ülken, 2005, s. 24). Gazali'nin en temel eleştirisi de skolastiğin temeli diyebileceğimiz bir Aristo metafiziğidir.

Aristo, S. Hayri Bolay'ın dediği gibi İslam dünyasında rasyonel düşüncenin gelişmesine yol açmış (Bolay, 2013, s. 2) olmakla birlikte Gazalinin eleştirdiği nokta fark edilmeseydi Aristo metafiziği, İslam medeniyetini de skolastik bir anlayışa doğru götürecekti. Zaten Gazali'nin eleştirdiği söylenen felsefe, felsefenin kendisi değildir, esasında filozoflardır. Gazali bir konuya her yönünden bakıp doğrusundan faydalanmamızı, yanlış olan kısmını bırakmamızı öğütlemiştir (Gazali, 2013, s. 410). Yani Gazali'nin Aristo'yu eleştirmiş olması onu tamamen yok saydığı anlamına gelmemelidir ve eğer Gazalinin bitirdiği bir şey varsa bu felsefenin esası değil olsa olsa skolastik bir felsefe olabilir. (elbette bu konu başlı başına bir araştırma konusudur.)

:Descartes'ın yaşadığı döneme göz atıldığında ise kimi farklılıklar hemen dikkat çeker:

Descartes'ın doğduğu zaman Ortaçağ'ın sonlarını gösteren zamanlardır, bu zamanlar da Avrupa'nın yüzü iyiden iyiye değişmiş bulunuyordu. Descartes, sekiz yıl süren öğrenimi boyunca, skolastik düşüncenin sakatlıklarını, tutarsızlıklarını, açmazlarını yakından gördü. (Timuçin, 2000, s. 8-10).

Ve elbette böyle bir durumda olan Descartes geçmiş felsefe anlayışlarını taradığında; Avrupa da bir filozof olarak bilinen, *Maksad'ul Felasife* eseriyle Aristo'yu başarılı bir şekilde yorumlayan ve *Tehafül'el Felasife* eseriyle ortaçağda ki en büyük Aristo eleştiricisi olan Gazali ile karşılaşacak ve yazdıklarından etkilenecekti. Bu açıdan bakıldığında Gazali'nin Descartes üzerinde etkisinin olacağını ummak sezgiye de uyar görünmektedir.

II. Benzerliklerin peşinde

Buradan şu sonuca ulaşabiliriz ki gerçekte iki düşünür de ortaçağın genel özellikleriyle uğraşıyordu:

- 1) “Ortaçağ, her şeyden evvel kökü Sokrates'e dayanan kuşkuya hiç yer vermeyişle belirgindi” (Timuçin, 2000, s.26), buna karşın hem Gazali hem de Descartes şüpheyi yöntem olarak belirliyordu.
- 2) Ortaçağın genel özelliği olarak skolastik düşünce tüm düşünce hayatına hâkimken iki düşünür de skolastiğe tepkiliydi. (Her ne kadar Descartes'ın tam olarak skolastikten kopmayı başardığı görüşü tartışmalı olsa da...)

Meselenin daha ilginç yanı ise tarihsel bir öngörü farkı olarak ortaya çıkar: Descartes döneminin yaşadığı buhran ve bunun neticesinde ki bilimsel gelişmeler sonucu bu sonuçlara ulaşmışken, Gazali bunları görmeden yanlış olduğunun farkına varmıştı.

Gazali felsefi ilimleri altı sınıfa ayırmıştır, bunlar; matematik, mantık, fizik, metafizik, siyaset ve ahlak. Gazali matematiğin dini meselelerle ilgisi olmadığını, aksine sonuçlarının inkârı mümkün olmayan kanıtlara dayandığını söylemektedir. Matematiğin iki tehlikesi olmuştur; bunlardan ilki matematikle uğraşanların, metafiziksel meseleleri de matematiksel bir kesinlikmiş gibi insanlara inandırmaya çalışmaları, diğer tehlikesi ise Gazalinin tabiriyle ‘cahil dostların’ bunlardan yola çıkarak bütün ilimleri reddetmiş olmalarıdır (Gazali, 2013, s. 342). Gazali'nin esas eleştirisi (tamamen akla dayalı bir) metafizikçidir. Gazali *Tehafüt el Felasife* eserinde Ay ve Güneş tutulmasına dikkat çeker;

Mesela, onların ‘Ay tutulması, Ay ışığını Güneş'ten aldığından, Yer kürenin Güneş'le Ay arasına girmesi sonucu Ay'ın ışığının kararması

olayıdır. (Yani) yer yuvarlaktır ve gök onu her yandan kuşatmıştır. Ay yerin gölgesine rastlayınca Güneş ışığından yoksun kalır' şeklindeki görüşleri... gibi.

... Kim ki bunu geçersiz kılmak için tartışmaya girişmenin dinin gereği olduğunu sanırsa, dine karşı bir suç işlemiş ve onu zaafa uğratmış olur. Zira (astronomiye dair) bu meseleler, hiçbir şüpheye yer bırakmayan geometri ve matematik kanıtlara dayanmaktadır. (Gazali, 2005, s. 6-7)

Gazali'nin bu görüşlerinden şu iki sonucu çıkarabiliriz; ilk olarak, salt akıl bilgisinin metafizik meseleleri kavramada yetersiz olduğudur. Bununla beraber doğa bilimsel alanda matematiğin kesin kanıtlar verdiğini söylemektedir. Gazali'nin bunların din ile alakası yoktur derken söylemek istediği bunların farklı alanlar olduğu ve farklı şeyler yoluyla bilinebileceğidir.

Aynı zamanda analitik geometrinin kurucusu olan Descartes'ın matematik anlayışına baktığımızda da onun için matematiğin çok önemli olduğunu görüyoruz;

Bu başarısı, geometri ile cebir arasında bire bir bir ilişki olduğunun kanıtlanması anlamına geliyordu ve ister istemez benzer ilişkinin geometriyle diğer bilimler arasında da olup olmadığını araştırmasına yol açmıştı. Böylece matematik ile doğanın gizlerinin çözülebileceğini ve bütün bilimlere tek bir yöntem uygulanabileceğini benimseyen Descartes, bu yöntem evrensel matematik yöntem adını vermiştir. (Topdemir, 2011, s. 105)

O halde ikisi de şu ortak noktada buluşabilir;

3) Matematik doğa bilimsel alanda kesin sonuçlar vermektedir.

Descartes'ın felsefi ilimler anlayışına baktığımızda;

Felsefe bilimden ayrılmayan, üstelik bilime yöntemini veren bir temeldir, Descartes da Aristotelesçi metafizik dünyadan giderek doğrular kendini. Fizik ve metafizik onda birbirlerini sürekli olarak denetleyen iki ayrı alandır. Ve unutmayalım ki, Descartes'ın bu yeni çabasında Ortaçağ anlayışını yıkmaya yönelmiş bütün yeni bilimcilerin özellikle Galileo Galilei'nin dünya görüşü büyük ölçüde rol oynamıştır. (Timuçin, 2000, s. 41)

Metafizik konusunda birbirlerinden ayrılmalarına rağmen, Gazali'nin, Descartes'ın en çok etkilendiği bilimci olan Galileo'dan 500 yıl önce, dünyanın yuvarlaklığının matematiksel bir kesinlik olduğunu ve bunun dinle ilişkilendirilip aksinin iddia edilmesinin dine aykırı olacağını ifade etmiş olması

Gazali'nin gerçekten döneminin çok ötesinde bir anlayışa sahip olduğunu gösterir ki Galileo böyle bir nedenden dolayı dinsizlikle suçlanmıştı.

Ortaklıkları belirleme yolunda dördüncü durağımız;

- 4) Eserlerinin başlangıcına baktığımızda; ikisi de okuyucuya kendinden bir şeyler anlatarak konuşma havasında yazmışlardır.

Gazali onu ilmi arayışa götüren nedeni şu şekilde açıklar;

halkın görüşlerini gözden geçirdiğim sırada gerçeğin özüne ilişkin bilgilerin içime nasıl doğduğunu, bu doğuşun beni Bağdat'ta birçok talebeyle ilmi yaymaktan nasıl alıkoyduğunu, uzun süre sonra Nişabur'a geri dönmemi sağlayan şeyin ne olduğunu anlatmamı istiyorsun, ...*insanların din ve inançlar konusundaki görüş ayrılıkları*; sonra ümmetin *mezhep firkalarının çokluğu* ve yöntemlerinin farklılığından kaynaklanan ihtilafları, küçük bir azınlık dışında çoklarının boğulduğu derin bir denizdir. *Ergenlik çağına yaklaştığımdan beri yirmi yaş öncesi delikanlılık döneminden bu güne kadar - şimdi yaş elliyi aştı - bu derin denizin dalgalarıyla boğuşmaya, çekingen ve korkak değil, cesurca derinliklerine dalmaya, karanlık olan her şeyle didişmeye, her zorluğun üzerine gitmeye, her tehlikeye atılmaya, haklı ile haksız olanı, sünnete bağlı olanla bid'atçıyı ayırmak için her firkanın inancını araştırmaya, her kesimin mezhebine ait incelikleri keşfetmeye devam etmekteyim.*"(Gazali, 2013, s. 342)

Gazali'nin amacı arkadaşının ona sorması üzerine yaşadıklarını ve onu tasavvufa yönlendiren şeyin ne olduğu anlatma ve açıklama mahiyetindedir. Doğruyla yanlış ayırmak, farklı fikir akımlarından hangisinin doğru olduğunu bulmaya çalışmaktadır. Ve yaşadığı şüphe krizi hayatına ve yaşamına etki etmiştir. Onu ilmi yaymaktan alı koymuştur.

Descartes'a baktığımızda *birinci meditasyonun* başında dikkat çeken bir benzerlikle şöyle der;

Hayatımın ilk yıllarımdan itibaren bir çok yanlış kanıyı doğru kabul etmiş olduğum ve o zamandan beri bu derecede güvenilir ilkeler üzerine kurduğum her şeyin de ancak pek kuşkulu ve kesinlikten uzak olduğunun farkına bugün varıyor değilim; bunu anlayınca bilimlerin alanında sağlam ve kalıcı bir şey ortaya koymak istiyorsam hayatımda bir kez olsun daha önce inanmış olduğum bütün kanılardan kurtulmaya girişmemin ve her şeye yeniden ve temellerden başlamanın gerekli olduğu yargısına vardım (Descartes, 2007, s. 15).

- 5) “Her iki filozof da küçüklüğünden beri gerçeği arama iştihakına düşmüşlerdi.” (Çubukçu, 1964, s. 103)

Çocukluğumdan itibaren Fransızlar ya da Almanlar arasında yetişmiş olan bir insanın, ruhu aynı kalmak şartıyla, bütün Çinliler ya da yamyamlar arasında geçirmiş olsaydı, şimdi olduğundan ne kadar farklı bir insan olacağını düşünerek.... Yani şüphesiz herhangi bilgiden çok adet ve örneğe inandığımızı....(Descartes, 1994, s. 19-20).

Peki Gazali ne diyor;

Böylece daha çocuk denecek yaşta *geleneksel inançlar* anlamını yitirdi. Zira Hıristiyan çocukların yalnız Hıristiyan, Yahudi çocukların sadece Yahudi, Müslüman çocukların ancak Müslüman *yetiştirdiğini* gördüm... Anne babayı ve öğretmenleri taklit sonucu oluşan ve telkine dayalı inançların gerçekliğini araştırma ve bunları birbirinden ayırt etme arzusu uyandı. Bu durumda, *hak olanı batıl olandan ayırt etme* hususunda birçok ihtilaf bulunduğunu görerek kendi kendime dedim ki benim amacım sadece *her şeyin gerçek bilgisine ulaşmaktır*. O halde gerçekte bilginin ne olduğunu araştırmak gerekir. Anladım ki *kesin bilgi*, bilen hiçbir şüphe taşımayacak, yanılma ve hayale yer bırakmayacak zihnin (kalp) bunlara imkân ve ihtimal tanımayacak derecede *açık seçik hale gelmesidir* (Gazali, 2013, s. 343).

Balanuye'nin ifadesiyle değerlendirildiğinde, “Descartes'ın felsefesinin temel derdi kesinliktir; bir tür “kesinliğe ulaşma” tutkusudur” (Balanuye, 2015).

- 6) İkisi de “açık seçik” şüphe edilmez kesin bilgiyi arıyor.

Descartes;

işlerimi açık bir görüşle yapmak ve bu hayatta güvenle yürümek için, *doğruyla yanlış birbirinden ayırt etmeyi* son derece arzu ediyordum her zaman.

Gerçekten başka insanların gelenek ve göreneklerini gözden geçirdiğimde, bunda kendim için güven verici hiçbir şey bulamıyor ve daha önce filozofların fikirleri arasında gördüğüm çeşitliliği bunlarda da görüyordum....(Descartes, 1994, s. 14).

- 7) İkisi de insanın gelenek ve göreneklerle şekillendiğini, birlikli bir doğruda uzlaşamadıklarını ve bu durumun neticesinde kendilerinde doğruyla yanlış birbirinden ayırt etme arzusunun uyandığını söylüyorlar.

“Descartes’a baktığımızda kesinliği bilimde arıyor, felsefede arıyor bulamıyor ve hakikatten uzaklaştığını söylüyor. Descartes bu aşamada dinleri inceler, dönemin felsefesini inceler, aradığını yine bulamaz. Tam bu aşamada geleneklerden tamamen kopar” (Balanuye, 2015).

Gazali de döneminin bütün görüşlerini ‘hiç birini peşinen dışlamaksızın’ incelediğini söyler.

“ Böylece taklit bağından kurtuldum, benim açımdan daha çocuk denecek yaşta geleneksel inançlar anlamını yitirdi.” (Gazali, 2013, s. 342)

Ve o da geleneksel inançlarla bağını koparır.

- 8) Anlıyoruz ki ikisi de önce dönemin bütün görüş ve düşüncelerine bakmış, ardından bütün geleneksel inançlardan kopmuşlardır.

Duyu bilgisine bakarlar;

Gazali;

Zihnimdeki bu şüphe gittikçe artmaya ve ‘duyulara nasıl güvenilir?’ demeye başladı. Bunlardan en güçlüsü olan görme duyusu görmeye bakıp onun hareketsiz durduğuna, dolayısıyla hareketin olmadığına hükmeder. Bir süre sonra deney ve gözlem gölgenin hareket ettiğini ve bu hareketin bir anda değil aşamalı olarak gerçekleştiğini, hatta hiçbir an durmadığını anlar..., bu ve benzeri duyular nesnelere hakkında duyu hakimi yargıda bulunur, fakat akıl hakimi onu savunamayacak derecede yalnız bırakır (Gazali, 2013, s. 344).

Descartes;

Şimdiye dek en doğru ve güvenilir olarak ne öğrendimse duyulardan veya duyular yoluyla öğrenmiş ama zaman zaman bu duyuların aldatıcı olduğunu da yaşayarak görmüşümdür; oysa bizi bir kez bile olsun yanıltmış olan şeylere asla güvenmemek sakıncalı gereğidir (Descartes, 2007, s. 16).

9) Her ikisi de sorgulamaya önce duyu bilgisinden başlamışlardır.

Kendi kendime dedim ki; “duyulara olan güven yıkıldı; belki de ‘on sayısı üçten daha büyüktür; aynı şey hakkında hem olumlu hem olumsuz yargıda bulunulamaz; bir şey hem var hem yok; hem zorunlu hem imkansız olamaz’ ifadelerimizde ki gibi ancak akla dayalı önsel bilgilere olan güveninin de duyu bilgisine olan güvenin gibi olmayacağından nasıl emin olabilirsin?! Zira önceleri bana güveniyordun, fakat akıl hâkimi ortaya çıkıp duyu yargısını yalanladığı gibi, o ortaya çıktığında da aklın yargısını yalanlayacaktır. Böyle bir idrakin ortaya çıkmayışı onun imkansız olduğunu göstermez (Gazali, 2013, s. 344)

Demektedir yani duyu bilgisinden sonra akıl bilgisinden de şüphe duymaktadır. Bu şüphe sürecinin devamında;

Bu cevap karşısında akıl(nefs) biraz duraksadı ve problemini *uyku olayıyla* destekleyip dedi ki; ‘ Görmüyor musun? Uykudayken bir çok şeyin varlığını kabul ediyor, nice halleri hayalen yaşıyor, bunların sabit birer değer olduğuna inanıyor ve o hallerin varlığından şüphe etmiyorsun; sonra uyanınca bütün bu hayal ve inançların asıl-fasıl olmadığını anlıyorsun, *uyanıklığın uykuya nispeti* gibi olan bir hal yaşamaman pek ala mümkündür (Gazali, 2013, s. 344).

Ve Descartes da rüya argümanına geçer;

... Fakat inceden inceye düşününce, *uyurken* sık sık bu tür yanılsamalarla aldatıldığımı hatırlıyor ve bu düşünce üzerinde biraz durunca uyanıklığı uykudan ayırt etmeyi sağlayacak kesin belirti bulunmadığını o derece açıklıkla görüyorum ki şaşır kalıyorum ve şaşkınlığım neredeyse beni *uyanırken uyumakta olduğuma inandıracak raddeye varıyor* (Descartes, 2007, s. 17).

10) İkisi de rüya argümanı ile şüphelerinin en uç noktalarına varır.

Yakından bakıldığında bu iki düşünürün dikkatlerden kaçmayacak bir biçimde kendilerine aynı soruları sorduklarını görmekte, bu soruların cevaplarını farklı vermekle beraber cevabı aynı kaynağın verdiğini söylediklerini fark etmekteyiz. Durumu netleştirmek için Descartes’in akıl bilgisinden nasıl şüphe ettiğine de bakalım;

Geometrinin en basit konuları üzerinde bile, muhakeme yürütürken yanılan ve yanlış muhakemeler yapan kimseler bulunduğu için, herkes gibi

benim de aldanacağıma hükmederek, eskiden ispat olarak kabul ettiğim bütün kanıtları yanlış diye atıyordum. (Descartes, 1986, s. 40)

11) Akıl bilgisinden de şüphe ederler

Böylece, Descartes, matematik ve geometri dahil, her şeyden şüphe etmekle birlikte, artık, şüphe ettiğinden kesinlikle şüphe etmez. Şüphe etmek ise, bir çeşit düşündürmektir. O halde, düşündüğünden şüphe etmez ve ilk temel bilgi, ilk apaçık hakikat olarak "Cogito ergo sum" u ("Düşünüyorum öyleyse varım") ortaya koyar (Öktem, 1999, s. 314).

Gazali bu şüphe sürecinde şöyle ilerler:

Bu hastalık müzminleşerek iki aya yakın devam etti. Bu süreç içerisinde ben düşünce ve ifadede değilse bile psikolojik olarak bir sofist idim. Nihayet yüce Allah beni bu hastalıktan kurtardı ve zihnim tekrar sağlığına ve dengeye kavuştu; bu sayede zorunlu akli bilgiler tekrar geçerli ve güvenli hale dönerek kesinlik kazandı. Bu durum mantıki deliller getirmek ve söz düzenlemekle değil, *yüce Allah'ın kalbe bıraktığı bir nurla oldu*. O nur birçok bilginin anahtarıdır (Gazali, 2013, s. 345).

Gazali şüphanesinden akıl yürütmesiz bizzat sezgi ile kurtulduğunu söylemektedir. İ. A. Çubukçu'nun da belirttiği gibi Descartes da apaçık bilginin delilsiz olarak bilinebileceğini söylüyordu (Çubukçu, 1964, s. 104).

Böylece olduğumdan daha mükemmel bir varlık (nature) hatta herhangi bir şekilde bende bir fikri bulunan bütün mükemmelliklere sahip olan bir varlık (nature) tarafından, yani tek kelimeyle söylersem, *Tanrı tarafından verilmiş olması* ihtimali kalıyordu geriye (Descartes, 1994, s. 19-20).

12) İkisi de şüphe sürecinden bizzat sezgi ile kurtulmuşlardır. (Ama elbette Descartes bunları söylemekle beraber daima akli esas almaktadır.)

Anlıyoruz ki; "Descartes'ın sezgiselcilik noktasında belirttiği düşünceleri için ortaya çıkan epistemolojik problem, "Bilgilerimin teminatı Tanrıdır." anlayışı ile giderilmiştir. Bu ise skeptik bir düzlemde kurtuluş aşamasıdır. Aynı düzlemde İmam-ı Gazali de Descartes'ten beş asır önce, bütün bilgilerin teminatının Tanrı olduğu düşüncesinden hareket etmiştir" (Doğrucan, 2009).

Descartes *Metot Üzerine Konuşma* kitabında “ Düşünüyorum o halde varım” fikrini şu cümlelerle açıklıyor;

Sonra, ne olduğumu dikkatle inceledim, ve *hiçbir bedenim olmadığını farz edebildiğim halde*, bu yüzden *kendimin var olamadığını farz edemediğimi*; tersine, sırf başka şeylerin doğruluğundan şüphe etmeyi düşünmemden, kendimin var olduğu sonucunun *pek açık ve kesin* bir şekilde çıktığını... (Descartes, 1994, s. 19-20).

Gazali şüphe sürecinde varlığını temellendirmemiştir ancak bu varlığını hiçbir zaman temellendirmemiş demek değildir. *Kimya-yı Saadet* kitabında şöyle der ;

Varlığı âşikardır. Zira, insanın kendi varlığında şüphesi yoktur. ...Gözlerini kapayıp, kalıbını, gökleri, yerleri ve gözleriyle görülebilen her şeyi unutsa da, kendi varlığını zaruri olarak bilir. Her ne kadar kalıbından, yerden, gökten ve göklerde olanlardan haberi olmasa kendinden haberdar olur (Gazali, 1396, s. 19).

13) İkisi de varlığını, birbirine çok benzeyen bu ifadelerle temellendiriyor.

İ. A. Çubukçu bu benzerlik için şu ifadeleri kullanıyor; “Gazalinin bu ifadeleri "düşünüyorum, o halde varım" önermesinin başka bir türlü söylenişi değil midir?” (Çubukçu, 1964, s. 104).

Ancak şunu belirtmekte fayda var; Gazali “düşünüyorum öyleyse varım” a benzer bir ifade kullanmış olsa da bunu felsefesinin temeli yapmadı. Ayrıca burada şu soruyu sormak lazım; Gazali'nin cümlelerinden Gazali'nin varlığından hiç şüphe duymadığı sonucu da çıkmıyor mu? Descartes ise şüphe sürecin de varlığını temellendirerek (formaliteden de olsa) varlığını da bir sorgudan geçirmiş olmuyor mu?

Bir başka açıdan ele alındığında Merdan Güneş bu farkı; Campanini ve Çubukçu'dan yaptığı alıntılarla birlikte şu şekilde değerlendiriyor;

Düşünmek, şüphelenmek ve mutlak olanı aramak, Descartes'a göre daha yüce bir varlığın yardımını ummak için yeterli bir sebeptir. Şüphelenen, aynı zamanda arayan demektir. İnsan şüphelendiği şeyde hakikati, yani gerçeği arıyor demektir. Binaenaleyh, kişi hem şüphelenen hem de çözümü kendinde olan olamaz (Çubukçu). Bu sebeple Gazzâlî, hidayeti (kurtuluşu) kendi dışındaki daha büyük bir makamdan, yani Allah'tan umuyordu(Campanini).”(Güneş, 2012, s. 74)

Descartes'in amacı ise felsefesini bir temelden başlatmaktı ve o bunu düşünme (rasyo) ile yapmayı seçti. Gazali bu varlık temellendirmesini ruhun (kalbin) hakikatini anlamak için yapmaktadır. Descartes da bazı yerlerde zihin yerine ruh sözcüğünü kullanmaktadır. Bu benzerlik açısından dikkate değerdir. Ancak burada aynı zamanda şöyle bir fark vardır; Descartes ruh ile zihni bir görürken Gazali bunları ayırmaktadır. Gazali de beden ve zihnin haricinde üçüncü ve en yüksek bilme vasıtası "nefs (kalp)" tir. S. H. Bolay'ın da belirttiği gibi Gazali ruh ve nefsi birbirinden ayırmaktadır. Ayrıca ruhu da iki anlamda kullanmaktadır (Bolay, 2013, s. 187).

III. Descartes Sonrası

Bu çalışma da Gazali'nin Descartes'a etkisi kıyaslamalı olarak açıklanmaya çalışılmış olsa da aslında meselin önemi bununla bitmemektedir. Gazali'nin Descartes'la çok önemli ve büyük farkları vardır, ancak bu durum bu meselenin göz ardı edilmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. Çünkü Gazali'nin, sonradan Descartes'ın da dahil olacağı metafizik tartışmalarda bir anlamda bütün hassas ayrıntılarla doğrudan meşgul olduğu anlaşılmaktadır.

Descartes modern felsefenin başlangıcıydı: A. Timuçin'in de belirtmiş olduğu gibi Descartes 'büyük yüzyıl' diye adlandırılan 17.yüzyılın nerdeyse tüm düşünürlerini etkilemişti (Timuçin, 2000, s.13). Örneğin Woozley, Locke'un *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* isimli yapıtının giriş bölümüne eklediği yazısında şöyle demektedir;

Locke'u etkileyenler arasında ilki ve etkisi en açık olanı Descartes'tır ... Locke'un kendisi de 'kendi zamanında okullarda alışılmış olan, felsefe üzerine anlaşılabilir biçim de konuşma yolundan ilk kurtuluşun büyük minneti' diyerek Descartes'a büyük ölçüde borçlu olduğunu kabul ediyor. *Deneme*'nin içerdiği birçok kanıt bunu desteklemektedir: Örneğin açık seçik ideler ve algılama terimleriyle sezgisel ve tanımlamalı bilginin açıklanması... (Woozley, 2013, s. 10-11).

Demek ki, Descartes'ın bu esasları Locke ve devamında ki felsefenin gelişmesine önemli katkılar sağlamış. Descartes'ın bu esaslarda Gazali'den açık bir şekilde etkilendiğini yukarıda ortaya koymuştuk, ancak bundan daha önemli kısım bu yazının devamında gelmektedir. Woozley şöyle devam ediyor;

Oxford felsefesindeki akademik uygulamaları yerdği gerçekten birçok durumun bulunmasına karşın, Descartes'ın olduğu gibi, Locke'un da kendini skolastik düşünceden tümüyle kurtardığı doğru değildir. Locke,

tanımın cins (genus) ve ayırım (differentia) ile sınırlandırmasını eleştirmekle birlikte, töz, kip, öz ve ilineklerin dilini kullanıyor ve Descartes gibi o da nedensellik ilkesinin zorunluluğunu kuşku götürmez bir şey olarak görüyordu; bunu sorgulamak Hume'a kalmıştır (Woozley, 2013, s. 10-11).

Hâlbuki Gazali nedensellik ilkesini Hume'dan önce sorgulamıştır. S. Yazıcı'nın da söylediği gibi Gazali'nin savunması da, tıpkı Hume'unki gibi, gözlemin bir nesnenin tüm niteliklerini vermeye yetmeyeceği, duyuma ve gözleme dayanarak bir nesnenin gizil gücünü ya da zorunlu bağlantısını bilemeyeceğimizi ve "bir şeyin yanında var olmak" zorunlu olarak onunla var olmayı gerektirtmediği şeklindedir. Bu nedenle nesnelere arasındaki sebeplilik bağı zorunluluk ile değil alışkanlık yolu ile kurulmuştur (Yazıcı, S. 2010).

Yani Gazali birçok önemli noktanın, özellikle nedensellik ilkesini de eleştirmekle Descartes'ın gözden kaçırdıklarının bile farkında olduğunu göstermeyi başarmıştır. Ve aslında Aristo eleştirisinde ne kadar haklı olduğu ve skolastik yanlışların ancak modern dönemde, o da bir anda değil yavaş yavaş fark edilmesine rağmen, Gazali'nin bunları çoktan fark ettiğini görmemizi, Gazali'nin eleştirilerinin hiç de yersiz olmadığını anlamamızı sağlamaktadır. Gazali'nin (salt) insan aklıyla elde edilen metafizik ilkelerin matematiksel bir zorunluluk gibi kavranılamayacağını söylemesindeki kasıt yok yere değildi. Ve bunda haklıydı da...

Bu açıdan H. Ayık'ın şu tespitleri dikkate değerdir;

Gazâlî'nin tabiat kanunlarına yönelik eleştirilerinin aynısı Hume tarafından yapılıncâ Kant'ı dogmatik uykusundan uyandırmış; akla yönelik eleştirileri Kant tarafından yapılıncâ felsefede Kopernik devrimi olarak isimlendirilmiştir. Buna rağmen Gazâlî'nin filozoflara yönelik eleştirileri, söz konusu eleştiriler kadar itibar görmemiş, aksine felsefi düşünce önüne konulmuş dini engeller olarak değerlendirilmiştir (Ayık, 2009, s. 38).

Gazali bu görüşlerinden dolayı Garba en yakın İslam filozofu (Ülken, 2005, s. 222) olarak nitelendirilmiştir. Schimmel, Gazali için şunları söylemektedir "Ortaçağ düşünürlerinden Gazzâlî kadar Avrupalıların dikkatini çeken başka bir âlim yoktur (Schimmel, 1995)." Belki de felsefeyi durdurdu denilen Gazali, 17. yy'la birlikte atılan felsefi çığırını çoktan ortaya koymuştu da bunu fark edemeyişimizin suçlusu olarak bu haksız nitelendirmeyi seçmişiz olduğumuzu düşünmek daha adil olurdu.

IV. Sonuç

Bu araştırma çerçevesinde Gazali'nin, göz ardı edilemeyecek bir biçimde Descartes'ı etkilediğini söylemek olanaklıdır. Bu benzerlik en temel ve esas meselelerde olmuştur. Evet, aralarında her şeye karşın önemli farklar vardır, her şeyden evvel Descartes bir rasyonalist olarak bu yolda akli ve düşüncüyü temele almıştır. Gazali ise bir entüsyonistdir. Ve akla da deneye de hak ettiği ölçüde değer verilmesi gerektiğini savunur, çünkü ikisi de sınırlıdır ve bu nedenle kusursuz temel olamazlar.

Devamında da görüldüğü üzere meselenin önemi bununla da bitmemektedir. Maalesef bu konuda yapılan çalışmalar sınırlı sayıdadır. Coğrafi, tarihsel ve kültürel açılardan Türkçe felsefe arayışlarının doğal yakınlık alanında sayılması gereken Gazali'ye bu yöredeki ilgisizlik dikkat çekicidir. Oysa, konu Batı felsefe tarihiyle iç içe, orayı buradan aydınlatma gücünü kendinde taşıyan bir potansiyel olarak durmaktadır. Bu çalışma, sözü edilen potansiyelin keşfine yönelik alçakgönüllü çabalardan biri olarak anlaşılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ayık, H. “Gazâlî’nin Eleştirileri Felsefeyi Bitirdi mi?”, *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 2009, s. 38. (alıntı); *Iğdır Üniversitesi / Iğdır University Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Social Sciences Sayı / No: 1, Nisan / April 2012: 45-58* Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı: 1, Nisan 2012 45, Gazâlî’nin Felsefeye Yaklaşım Tarzı Üzerine Bir Soruşturma İLYAS ALTUNER Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü | Arş. Gör.
- Balanuye, Ç. (2015) “Yayınlanmamış Ders Notları”, 17. Yüzyıl Felsefesi, Akdeniz Üniversitesi Felsefe Bölümü, Lisans Dersi, 2015-2016 Bahar: Antalya.
- Bolay, S. H. (2013) *Aristo ve Gazali Metafizikleri*, Ankara: Nobel Yayın, 6. Baskı.
- Campanini, M. (2001) “Gazali,” *İslam Felsefesi Tarihi (cilt:1)* içinde, ed: Seyyid Hüseyin Nasr - Oliver Leaman, Çev: Şamil Öçal, Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Açılım Kitap.
- Çubukçu, İ. A. (1964) *Gazzali Ve Şüphencilik* (Doçentlik Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Yayın Evi.
- Descartes, R. (1994) *Metot Üzerine Konuşma*, Çev: K. Sahir Sel, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2. Baskı.
- Descartes, R. (2007) *İlk Felsefe Hakkında Meditasyonlar*, Çev: İsmet Birkan, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Doğrucan, M. F. (2009) *Türk Modernleşmesinin Öncülleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Erişim: <http://sempozyum.sdu.edu.tr/cumhuriyet/>
- Gazali (2005) *Filozofların Tutarsızlığı*, Çev. Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul: Klasik.
- Gazali (1396 - 1976) *Kimyâ-yı Saâdet*, Çev. A. Farûk Meyân, İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Gazali (2013) “Dalaletten Kurtuluş” *İslam filozoflarından Felsefe Metinleri* içinden, Çev: Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik 9. Baskı, s.341- 356.
- Güneş, Merdan (2012) “Gazzâlî’nin Batı Dünyasına Etkisi” makalesinden alıntı: Schimmel(1995), *Mystische Dimension des Islam- Die Geschichte des Sufismus*, Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig, s. 146; Julian Obermann (1921), *Der philosophische und religiöse Subjektivismus al-Ghazâlîs*, Wilhelm Brauchmüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung

GmbH, Wien und Leipzig, s. 1; William Montgomery Watt(1963), *Muslim Intellectual - Study of al-Ghazali*, The Edinburgh University Press, Edinburgh, s. 173.

Güneş, Merdan (2012) “Gazzâlî'nin Batı Dünyasına Etkisi” *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* içinden, cilt:1, sayı:1

Öktem, Ülker (1999) “Descartes'da Bilginin Kesinliği Problemi” makalesinden alıntı: Descartes (1986) *Metot Üzerine Konuşma*, IV, s.40; *Discourse on the Method*. IV, s. 51; *Felsefenin İlkeleri*, s. 27.

Öktem, Ülker (1999) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* içinden, “Descartes'da Bilginin Kesinliği Problemi” cilt:40, sayı:1.

Şerif, M. M. (2000) *Klasik İslam Filozofları Ve Düşünceleri*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Timuçin, A. (2000) *Descartes'çı Bilgi Kuramının Temellendirilişi*, İstanbul: Bulut Yayınları.

Topdemir, (2011) H. G. “*René Descartes Ve Matematik Yöntem*” *Bilim ve Teknik*, sayı: 525, s. 104-107.

Türker, S .(2011) “Gazzâlî Felsefesi Üzerine Bazı Tespitler: Psikoloji, Salt Akıl ve Metafizik” Makalesinden alıntı: Reynolds, Gabriel Said (2002) “A Philosophical Odyssey: Ghazzâlî's Intentions of Philosophers”, *Medieval Philosophy and the Classical Tradition in Islam, Judaism, and Christianity*, ed. J. Inglis, 1. Bsk, Londra – New York: RoutledgeCurzon, s. 30-41

Ülken, H. Z. (1967) *İslam Felsefesi: Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru*, İstanbul: Ülken Yayınları.

Ülken, H. Z. (2005) *İslam Düşüncesi; Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, İstanbul: Ülken Yayınları.

Ülken, H. Z. (2016) *Türk Tefekkür Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Woozley, A. D. (2013) *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, Locke, J. Çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, Kalbacı Yayıncılık, İstanbul.

Yazıcı, S. (2010) *Gazali Ve Hume: Nedensellik Ve Mucize Üzerine*, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, sayı: 2, s. 1143 – 1154.